Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr. T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 7 **November 1920**

Dr. A. KUYPER.

door
Dr. G. CH. AALDERS.

Een *in memoriam* te schrijven over Dr. A. Kuyper — is het niet een onuitvoerbaar ondernemen?

Wanneer ge daartoe de pen opvat onder den nog verschen indruk van zijn verscheiden, moet u die dan niet van ontroering weder uit de hand vallen? Welk een aangrijpend feit, dat de man, tot wien ons Gereformeerde volk gedurende een halve eeuw als leidsman heeft opgezien, onder wiens bezielend woord het al dien tijd heeft verkeerd, thans uit ons midden is weggenomen!

O zeker, we zagen dit moment lang reeds met langzamen tred naderbijkomen. De bloeiende roos werd blad na blad van haar schoonheid ontdaan. De lichtende fakkel doofde zienderoogen uit.

Maar toch slaat het in onze ziele in als een feit van geweldige ontroering nu het doodsuur van onzen grooten leider is aangebroken, nu God hem geheellijk van ons heeft weggenomen, nu de ontbladerde roos van haar steel werd afgerukt en de laatste gloeiing aan den doovenden fakkel verglom . . .

Doch — al weet zich de ziele te vermannen, en al wordt de hand weer vast om opnieuw de pen tot schrijven te vatten, moet ge dan toch niet terugdeinzen voor het ontzaglijke van de taak om een gedachteniswoord te schrijven over zulk een man?

Een man, zooals een eeuw er geen twee voortbrengt; een man, die hoog uitstak boven al zijne tijdgenooten, en wiens beteekenis waarschijnlijk eerst ten volle door den nazaat zal worden geschat! Om den vollen, majestueuzen indruk te ontvangen van het geweldig steengevaarte dat in het hooggebergte zijn besneeuwden top in de wolken heft moet ge het vanuit de verte aanschouwen, niet staan onmiddellijk beneden aan zijn voet.

Is het dan geen onuitvoerbaar ondernemen een in memoriam te schrijven over een zoo beteekenisvolle persoonlijkheid als Dr. A. Kuyper?

Evenwel, de taak moet worden volbracht.

Dr. Kuyper is van ons heengegaan; en zou ons Tijdschrift bij dit feit mogen, kunnen zwijgen? Doch dat onze lezers het mij vergeven zoo dit herinneringswoord verre blijft beneden de hoogte waarop het behoorde te staan om ook maar eenigszins aan de beteekenis van den overleden staatsman en geleerde recht te doen wedervaren; dat ze het zich bij ieder woord herinneren dat ik bij voorbaat van elk pogen daartoe afstand doe, en alleen bedoel uiting te geven aan de piëteit die ons jegens Dr. Kuyper vervult, aan de dankbaarheid aan God die er in ons hart leeft om al hetgene wat hij voor ons is geweest.

Aan het schrijven van een levensbericht bestaat hier zeker geen behoefte. Onze lezers kunnen het in breeder omvang of beknopter vorm in allerlei periodieken lezen.

Zelfs van de opsomming der velerlei terreinen waarop de groote leider met zijne van God geschonken gaven heeft gewoekerd willen wij ons hier liefst onthouden. Wat veelzijdige talenten had hem de Heere verleend! Op elk terrein onzer actie voor het koninkrijk van Christus was hij een baanbreker!

Wat we, in verband met den aard van ons Tijdschrift, vooral willen doen is in herinnering roepen de groote plaats die Dr. Kuyper heeft ingenomen in de Gereformeerde Theologie.

In de geschiedenis der Gereformeerde Theologie zal de naam van Dr. Kuyper een keerpunt aanduiden, een tijdvak karakteriseeren. God heeft hem verwekt om aan de Gereformeerde Theologie in wetenschappelijk opzicht nieuw leven in te blazen. Ja, de aloude waarheid leefde, ook vóór Kuyper's optreden, onder ons volk. Het was ook mede uit den boezem van dat volk dat Dr. Kuyper naar zijn eigen getuigenis die waarheid opving en leerde liefkrijgen. De Geest des Heeren had na een tijd van droeve inzinking weder eene opwekking teweeggebracht. Maar Dr. Kuyper is in 's Heeren hand het middel geweest om aan die onder ons volk wederoplevende Gereformeerde waarheid haar wetenschappelijke basis te geven, haar in contact te brengen met de wijsgeerige ontwikkeling onzer dagen en haar te doen aansluiten aan de levensbehoeften van een nieuw geslacht. Aan het optreden van Dr. Kuyper is het te danken dat de herlevende Gereformeerde Theologie niet in repristinatie is ondergegaan, maar dat zij zich heeft ontwikkeld en is uitgegroeid als een levende plant die zich in het leven en denken van den modernen tijd volledig heeft geakklimatiseerd zonder ook maar iets van haar wezen en de eigenheid van haar karakter in te boeten.

Men heeft voor dit levenswerk van Dr. Kuyper den naam bedacht van Neo-Calvinisme. Voorloopig zal deze naam nog wel geen burgerrecht onder ons erlangen, wijl daaraan het vitium originis kleeft van de uit moderne kringen gerezen veronderstelling als zou Dr. Kuyper het eigenlijke, echte Calvinisme van zijn wezen hebben beroofd, om het om te vormen tot een systeem dat noodwendig hoe langer hoe meer tot de moderne levensbeschouwing naderen moest; alsof hij het oude Calvinisme aan zijn voormaligen vijand, het Libertinisme, zou hebben verraden! Maar als men den naam Neo-Calvinisme zóó verstaat, dat het wel degelijk het echte, oude Calvinisme is, waaraan Dr. Kuyper een nieuwe ontwikkeling gegeven heeft, die zich aanpast aan onzen tijd; als men dien naam zóó verstaat dat de hedendaagsche Gereformeerde Theologie de wettige en onvervalschte voortzetting is van die

van Calvijn, maar een voortzetting dan toch, geen repetitie — ja dan is die naam juist. Dat was het machtige, het geniale in Dr. Kuyper; hij leefde uit de diepten van het Calvinistisch verleden, maar wist het ook te doen leven in het heden, en daaraan een breed perspectief te verleenen voor de toekomst. Dat was de groote taak waartoe God hem geroepen had en waartoe God hem een ongeëvenaard talent en een onverwoestbare energie had verleend.

Wij danken God omdat Hij ons dit in Dr. Kuyper heeft willen geven. En piëteitvol staren wij hem na, die deze groote taak heeft volbracht, om in te gaan in de ruste zijns Heeren. O, nu mag hij die zoo onvermoeid heeft gewezen op de heerlijkheid en de Souvereiniteit Gods die glorievolle Majesteit in zaligheid aanschouwen!

Nu Dr. Kuyper van ons is heengegaan dringt het zich benauwend aan ons op, dat wij niet immer onze groote leiders bij ons kunnen houden, en dat er een tijd komt waarin wij het zonder hen moeten doen.

Toen ik in Bloeimaand 1917 mij geroepen zag een woord ter nagedachtenis te schrijven van onzen onvergetelijken Rutgers, den geestelijken tweelingbroeder van Dr. Kuyper — en hoe verschillend toch! —, gaf ik eveneens aan dat gevoel uiting. Maar nog sterker drukt het thans, nu ook Kuyper heenging.

Ach, wij worden er in den laatsten tijd wel bizonder aan herinnerd, dat de veteranen wegvallen, — en dan moeten wij, jongeren, gereed staan hunne plaatsen in te nemen. Als in den strijd voor Koning Jezus de hand zich ontspant, die zoo lang en zoo fier de Kruisbanier voor ons allen heeft uitgedragen, en het vaandel aan die hand ontglijdt, dan mag die banier niet in het stof blijven liggen, maar ze moet weer omhooggeheven . . .

Ach, dat is juist het benauwende. Gaarne willen wij de banier onzes Konings dragen in den strijd, maar wij gevoelen zoozeer den afstand die ons scheidt van onze groote voor-

gangers. Zij waren zoo groot — en wij zijn zoo klein. Kunnen wij wel tot hunne enkels reiken?

En als we dan blikken op de grootheid van het werk dat er nog te doen is, als we dan gevoelen de verantwoordelijkheid die nu geheel op onze schouders is afgewenteld, als wij er iets van verstaan dat het werk van Kuyper niet daarom is geschied, dat een volgend geslacht er vadsig op zou teren, maar dat het werk van Kuyper is geweest het openen van een weg waarop een volgend geslacht moet treden, het leggen van een fundament waarop een volgend geslacht moet bouwen — dan kan het ons bang worden om het hart. Bezitten wij de kwaliteiten, die ons geschikt maken om het werk van Kuyper voort te zetten? Leeft in ons voort het geloof, de bezieling, de energie, die in hem vonkten, om voort te gaan op den door hem gewezen weg? Is er geen gevaar dat we ons in matheid aan de zijde van dien weg neerzetten, of bij een pogen tot voorwaartsgaan afdolen op ongewenschte bijpaden? Vinden wij onder ons de talenten om naar het bestek van den grooten leider en op het door hem gelegde fundament den opbouw der Gereformeerde wetenschap voort te zetten? Is er geen gevaar dat ons bouwen zich tot een armzalig geknutsel blijft beperken, dat uit de groote lijnen van het meesterlijk bestek ten eenenmale uitvalt? En dan wordt onze ziele als toegesnoerd door de gedachte: zou dan Kuyper's levenswerk tevergeefs zijn geschied? zou zijn ideaal eener Gereformeerde wetenschap slechts een luchtkasteel blijken? zou het geniale denkbeeld dat hij in ons midden neerlegde zich voor verwezenlijking onvatbaar toonen, omdat de krachten voor de tenuitvoerlegging ontbreken?

Maar — Kuyper's werk was Gods werk. En Kuyper's genialiteit, ze was Gods gave. Achter Kuyper's herboren Gereformeerde Theologie staat de eeuwige Godsgedachte.

Neen, Kuyper was toch niet de eigenlijke kunstenaar wiens hand de machtige lijnen trok; het was God, de Almachtige Leider en Rechter der historie, die Calvijn verwekte om de Gereformeerde Theologie te scheppen en Kuyper riep om

die Gereformeerde Theologie te doen herleven in aansluiting aan onzen tijd.

Daarom, indien in onze harten iets leeft van het idealisme des geloofs dat Kuyper en zijne medestanders bezielde, indien onze zielen iets gevoelen van de verantwoordelijkheid om Kuyper's levenswerk voort te zetten, laten wij niet versagen.

Dr. Kuyper heeft zelf eens gezegd — de Standaardredactie bracht het naar aanleiding van zijn verscheiden in herinnering — „of ik er ben of niet ben . . . God blijft". Dat doe ons toe-ijlen, om de aan Kuyper's stervende hand ontzonken banier op te heffen. Kuyper is ons ontvallen, maar God kan ons nimmer worden ontnomen.

En waarmede zullen wij zijne nagedachtenis beter eeren, dan hiermede dat wij in Gods naam en in het vertrouwen op Gods hulpe zijn arbeid trachten voort te zetten?

Als we zien op onszelf, en op onze kleine kracht, dan zouden we bezwijken; maar als we zien op den Almachtigen God, dan grijpen we moed; want „een koning wordt niet behouden door een groot heir, een held wordt niet gered door groote kracht, het paard feilt ter overwinning en bevrijdt niet door zijne groote sterkte", maar „Gij, o Heere, zijt de heerlijkheid onzer sterkte en door uw welbehagen zal onze hoorn verhoogd worden, want ons schild is van den Heere, en onze Koning is van den Heilige Israëls"!

Het Geloofsbegrip van Calvijn.

door

Dr. A. G. HONIG.

Het geloofsbegrip van Calvijn.
Academisch proefschrift door
S. P. Dee.
Kampen, J. H. KOK, 1918.

III

In de tweede plaats dienen we nog nader stil te staan bij de vraag: Hoe verzekert het getuigenis des Heiligen Geestes ons van de Goddelijkheid der Schrift? Beslist afgewezen moet worden de leer van de Roomsche kerk, dat de Schrift haar gezag dankt aan de kerk. Paulus verklaart, dat de kerk op de leer van de profeten en apostelen is gebouwd; hieruit moet volgen dat de zekerheid en de erkenning dier leer aan het bestaan der kerk voorafgaat. Wanneer de kerk de Schrift aanneemt, maakt zij haar niet authentiek, als of zij tevoren twijfelachtig of wankel ware, maar dan eert zij haar slechts naar den plicht der Godsvrucht.

De objectieve grond onzer overtuiging aangaande de Goddelijkheid der Schrift is gelegen in de Schrift zelf. De Schrift is als een zon, die goddelijken glans verspreidt.

Maar hoe komen we nu subjectief tot de erkenning dier Goddelijkheid? En dan staan er twee wegen open. De eerste weg is die der redelijke argumentatie. Ook de methode der bewijsvoering laat het gezag der Schrift in laatster instantie rusten op de Schrift zelf. Aan de majesteit, welke de Schrift ten toon spreidt, ontleent zij de argumenten, waarmee zij het geloof aanbeveelt. Maar dit is hare zwakke zijde, dat ze aan die majesteit slechts argumenten ontleent. Ze doet ons de majesteit der Schrift niet onmiddellijk aanschouwen maar schuift tusschen die majesteit en ons geloof hare kenteekenen en bewijsgronden in. Ze grondt ons geloof dus ook wel ten

slotte op de Schrift maar door tusschenkomst van eén feilbaar menschelijk oordeel.

Er is dan ook een andere en betere weg.

Er is voor onwrikbaar vast geloof nog iets meerders noodig dan de objectieve openbaring van de Goddelijkheid der Schrift, iets anders ook dan een daarop rustende argumentatie, n.l. eene subjectieve werking des Geestes, die ons de Goddelijkheid der Schrift onmiddellijk aanschouwen doet. Zonder deze Geesteswerking zijn we voor de waarheid der Schrift niet geheel blind. We komen op allerlei wijze onder den indruk harer majesteit. Maar dan zien we die waarheid der Schrift zelve in hare volle schittering nog niet. Dit geschiedt eerst door het getuigenis des Heiligen Geestes in onze harten.

Nu beweren velen, dat Calvijn met deze leer van het getuigenis des Heiligen Geestes ons Schrifgeloof wil maken tot de blinde onderwerping aan een onbegrepen orakel. Maar dit is volstrekt niet het geval.

Het geloof is een hoogst redelijke daad. Het is een willens en wetens zich gevangen geven onder de overweldigende majesteit der Schrift. Het eenige, wat Calvijn beoogt met de uitschakeling van ons menschelijk oordeel is dit, dat ons geloof niet op argumenten, op altoos slechts waarschijnlijke conclusies mag rusten, wijl daarmede zijne absolute zekerheid zou worden prijsgegeven. Het moet *onmiddellijk* rusten op het Woord. Het moet eene rechtstreeksche aanschouwing van het numen Dei (wezen Gods) zelf wezen, zooals dit in de Schrift ons tegentreedt. Maar hiervoor zijn ándere subjectieve factoren noodig dan bloot menschelijke. Hiervoor wordt een bovennatuurlijke factor vereischt. God zelf moet ingrijpen en door zijn Geest ons verstand verlichten, onzen wil ombuigen, opdat wij den wil, ja het wezen Gods in de Schrift opmerken en zijne kracht ervaren, opdat we wetens en willens ons eraan onderwerpen. Zóó alleen ontstaat volstrekte zekerheid. Immers is dan al het menschelijke, feilbare uitgeschakeld, dan rust onze zekerheid objectief en subjectief in God alleen, Welnu, die bovennatuurlijke factor is het

getuigenis des Heiligen Geestes, hetwelk niet bestaat in de influistering van enkele woorden, hetwelk ook niet schenkt een bewustzijnsinhoud in feiten bestaande, maar hetwelk identisch is met de wederbarende werking des Geestes op den wil. Bij de methode der bewijsvoering blijft het oog gesloten, de wil ongebogen, de zekerheid ontbreekt; bij het getuigenis des Geestes worden we innerlijk veranderd; het Schriftgeloof is een religieus omarmen der Schrift; het valt saam met de kennis van Gods barmhartigheid te ons waart; het is eene zekere en krachtige overreding.

Op gelijke wijze als Calvijn spreekt over de argumenten, die wel geen religieuze zekerheid kunnen verschaffen maar die toch wel de Goddelijkheid der Schrift waarschijnlijk maken, doet hij het ook over den Consensus Ecclesiae. (Overeenstemming der kerk).

Calvijn spreekt van het hemelsch karakter van de leer der Schrift, van de schoone overeenstemming harer deelen, van de verhevenheid van haar inhoud, waardoor we meer nog dan door de bevalligheid der woorden worden geboeid, van den ongekunstelden eenvoud van haar stijl. Geen enkel menschelijk geschrift bekoort ons zoozeer als de Schrift.

Menig onwedergeborene komt onder den indruk van dit alles. Maar zonder het getuigenis des Geestes blijft het hart onveranderd. De affecten van den geloovige dragen een geheel eenig, een religieus karakter, omdat ze gewerkt worden door het centrum van de majesteit der Schrift d.i. het wezen Gods; die van den ongeloovige staan op één lijn met de aandoeningen door profane literatuur gewekt, ze verschillen daarvan slechts gradueel, niet principieel. Gene schenken onmiddellijke, deze slechts middellijke zekerheid.

Zoo is het ook met de overeenstemming der kerk.

Het is van groot belang, dat de Schrift gedurende vele eeuwen ondanks den felsten tegenstand geloof heeft gevonden; dat onderscheidene volkeren, die overigens niets met elkander

gemeen hadden, haar hebben aangenomen; dat zoo niet allen, dan toch de vromen in haar erkenning hebben saamgestemd; en dat de martelaren haar met hun bloed bezegeld hebben. Maar onmiddellijke zekerheid schenkt zelfs de overeenstemming der kerk niet. Dit doet alleen het getuigenis des Geestes.

Al deze gedachten zijn reeds te vinden in de uitgave der Institutie van 1539. Er is later wel uitbreiding, maar ze bestaat meer in toelichting der oude dan in toevoeging van nieuwe denkbeelden.

Zoo zegt Calvijn later, dat het getuigenis of de overeenstemming der kerk apologetische waarde heeft en dient ter versterking van het door den H. Geest gewrochte geloof, maar ook tevens eene paedagogische waarde heeft. Met dit laatste bedoelt hij dan, dat de overeenstemming der kerk de ongeloovigen kan brengen tot fides humana (menschelijk geloof).

Eveneens voegt hij later aan de bewijsgronden toe: de oudheid der Schrift, haar wonderen, profetiën, bijzondere bewaring; de eerlijkheid der Bijbelschrijvers en de blijken van geloofwaardigheid van het Nieuwe Testament.

Vooral echter wordt de apologetische waarde van de argumenten voor de Goddelijkheid der Schrift breeder in het licht gesteld. Sterk is eene uitspraak als deze: „Ofschoon ik in handigheid en welbespraaktheid niet sterk ben, zoo zou het mij toch, indien ik te strijden had met de meest sluwe Godsverachters, die in het ondermijnen van de Schrift voor geslepen en geestig willen doorgaan, naar ik vertrouw, niet moeilijk vallen hun tegenspraak te onderdrukken. En indien het een nuttig werk was, hun spotternijen te weerleggen, zoo zou ik zonder groote moeite aan de grootspraak, die ze in hun schuilhoeken laten hooren, een einde maken."

Wat tenslotte het testimonium zelve betreft, daarvan geeft de laatste uitgave der Institutie alleen een nieuwe formuleering. Duidelijker nog dan in de uitgave van 1539 treedt hier Calvijn's grondgedachte aan het licht; alleen door uitschakeling van alle feilbare, menschelijke redeneering, door de

onmiddellijke, rechtstreeksche aansluiting van de objectieve Geesteswerking in het Woord en de subjectieve Geesteswerking in ons hart, wordt de absolute zekerheid in ons geboren, die in de religie wordt vereischt.

Aan de orde komt thans de vraag, hoe Calvijn zich de onderlinge verhouding tusschen Schriftgeloof en heilszekerheid denkt. Köstlin en anderen doen het voorkomen, alsof volgens Calvijn het geloof in de Goddelijkheid der Schrift vóór en onafhankelijk is van de heilszekerheid. En het kan niet ontkend, dat Calvijn tot eene dergelijke opvatting eenige aanleiding heeft gegeven. Toch is dit geenszins zijne bedoeling. Hij spreekt èn in betrekking tot de autoriteit der H. Schrift èn in verband met de heilsbelofte van een testimonium Sp. S. En deze beide zijn niet twee getuigenissen, die los naast elkaar staan, maar zij vallen saam. Beide dragen hetzelfde karakter en worden met precies dezelfde termen omschreven. Evengoed als het getuigenis in verband met de heilszekerheid, is het getuigenis ten aanzien van de Schrift religieus van aard. Ook vallen beide objecten saam. Het staat niet zóó, dat het getuigenis ons eerst van de Goddelijkheid der Schrift overtuigt en daarna van de divina benevolentia. Neen, beide zijn dooreengeweven: het waarachtig Schriftgeloof is met het geloof in de belofte één. De hartgrondige overtuiging van de Goddelijkheid der Schrift komt niet tot stand dan door de ervaring der divina benevolentia heen. We worden van het Schriftgeloof en de heilszekerheid tegelijkertijd, onmiddellijk en religieus overtuigd. De Schrift is het gewaad, waarin Christus tot ons komt, de spiegel, waarin Hij zich aan ons vertoont. Evenals wij ons oog op een spiegel niet kunnen richten zonder het beeld op te merken, dat hij weerkaatst, maar omgekeerd ook een spiegelbeeld niet kunnen waarnemen dan door in den spiegel te zien, zóó ook zijn Christus en de Schrift voor ons geloofsoog onafscheidelijk aan elkander verbonden. Natuurlijk blijft er plaats voor ontleding dezer ongedeelde geloofsacte in hare logische momenten. En dan gaat

het Schriftgeloof voorop en volgt het geloof in de belofte, evenals het zien van een spiegel logische prioriteit heeft boven het opmerken van een spiegelbeeld.

Van belang is ook de quaestie, hoe we van de Goddelijkheid der gansche Schrift in verband met de benevolentia divina overtuigd worden. Calvijn heeft zich hier niet duidelijk uitgesproken. Nergens vinden we eene opzettelijke beschrijving van de geleidelijke wording en ontwikkeling van het Schriftgeloof. Toch laat zich Calvijn's gedachtengang op dit punt wel eenigszins vermoeden. Eenmaal aan het centrum der Schrift ons gebonden wetende, krijgen we oog voor den organischen samenhang van peripherie en centrum en in dien weg worden we van de divinitas der gansche Schrift overtuigd. Veel zal hierbij afhangen van de verhouding, waarin wij tevoren tot de Schrift stonden. Kenden wij haar reeds, hadden we haar inhoud door onderwijs en opvoeding al in ons bewustzijn opgenomen, dan zal, zoodra wij ons aan haar centrum gebonden gevoelen, het licht over dien organischen samenhang ons aanstonds opgaan en de divinitas van het Schriftgeheel onmiddellijk voor ons vaststaan. Waren we tevoren van haar inhoud onkundig, dan zal het geloof in de divinitas der gansche Schrift eerst bij voortgaande kennisneming van dien inhoud tot stand komen, waaraan zich eene onmiddellijk intredende fides humana (menschelijk geloof), zich grondende op de conclusie — gelijk Pannier opmerkt — dat waar het centrum Goddelijk is, ook het geheel Goddelijk zijn moet, of op den Consensus Ecclesiae (samenstemming der kerk) paren kan.

Hiermede is in beginsel tevens een antwoord verkregen op de vraag, of het testimonium Sp. S. ook beteekenis heeft voor de bepaling van de canoniciteit der afzonderlijke boeken. Zeer verschillend wordt hier over het gevoelen van Calvijn geoordeeld. In afwijking van het gevoelen van Warfield zegt Dee, dat we uit de Institutie den indruk krijgen, dat Calvijn de erkenning van de canoniciteit der afzonderlijke boeken evenzeer als het geloof in het Schriftgeheel afhankelijk maakt

van het testimonium. In zijn geschrift „Vera ecclesiae reformandae ratio" zegt Calvijn dit nog duidelijker. De erkenning van de canoniciteit der afzonderlijke boeken behoort tot de bevoegdheid van ieder geloovige, die een gezond oordeel heeft. Zoo men zulk een geloovige slechts waarschuwt d.w.z. hem op het twijfelachtige van de divinitas van het betrokken boek attent maakt, zoodat hij zijn oordeel scherpt en niet gedachteloos over den inhoud heenleest, zal aanstonds het al of niet Goddelijke van het bewuste boek hem in het oog springen. Dezelfde beschouwing vinden we in art. IV van de Fransche geloofsbelijdenis.

Als bezwaar tegen deze opvatting voert men aan, dat Calvijn in zijne commentaren toch een anderen weg inslaat. Nooit maakt hij bij de bespreking van de antilegomena melding van het testimonium Spiritus Sancti, doch altoos doet hij een beroep op wetenschappelijke gronden. Hij stelt een onderzoek in naar uitwendige en inwendige criteria en laat de canoniciteit van een geschrift van den uitslag van dit onderzoek afhangen. Op grond hiervan zegt Cramer zelfs, dat er strijd is tusschen Calvijn, den dogmaticus en Calvijn, den criticus en exegeet. Toch is dat niet het geval. Als we de Inleidingen op de commentaren aandachtig lezen, dan blijkt, dat tenslotte voor Calvijn de canoniciteit van een boek niet rust op argumenten — hoezeer daarmee de tegenstanders weerlegd mogen worden — en evenmin op den Concensus Ecclesiae — van hoeveel gewicht hij ook zij — maar op het getuigenis des Heiligen Geestes. Hoe Calvijn het dan echter mogelijk acht, dat het testimonium Sp. S. aangaande de canoniciteit der bijbelboeken bij de geloovigen niet eensluidend is, dat bijv. Luther den Jacobusbrief verwerpt, terwijl hij zelf dien brief als Goddelijk aanvaardt, verklaart hij niet. Maar zijne gedachten hierover laten zich wel raden. Omdat het getuigenis des Geestes betreffende het formeel gezag der boeken één is met dat aangaande hun inhoud, staat dit probleem niet op zichzelf, maar is het te herleiden tot de meer algemeene vraag: Hoe komt het, dat de geloovigen, ofschoon zij allen

door éénzelfden Geest geleid worden, in dezelfde geopenbaarde waarheid verschillend inzicht hebben? Calvijn vindt het antwoord op deze vraag in de zonde en de daardoor veroorzaakte gebrekkigheid van het geloof. De verlichtende en overtuigende werking des Geestes is een voortdurende strijd tegen de duisternis van ons verstand en de boosheid van onzen wil. Toch zijn deze in beginsel overwonnen. De gebrekkigheid van het geloof heft het wezen niet op en het onderling verschil der geloovigen doet hun zakelijke overeenstemming niet te niet. Zoo er maar éénheid is ten aanzien van het centrum der waarheid, kan ten opzichte van de peripherie verscheidenheid van inzicht geduld. Dat geldt zoowel van de grenzen der openbaring als van haar inhoud.

HOOFDSTUK IV. Geloof en heilsorde.

Allereerst komt hier aan de orde: de verhouding tusschen fides en poenitentia (boete).

Ritschl heeft de gedachte ontwikkeld, dat er in Calvijn's boeteleer een ommekeer heeft plaats gehad. Strattmann heeft echter aangetoond, dat dit onjuist is en dat er alleen van eene zekere ontwikkeling kan worden gesproken. Calvijn past het begrip poenitentia aanvankelijk wel allereerst toe op de aan het geloof voorafgaande zondesmart en duidt in dezen zin de boete als mortificatio (dooding des vleesches) aan, maar het heeft toch ook reeds betrekking op de op het geloof volgende bekeering, die zich over heel het Christelijk leven uitstrekt en in de afsterving van den ouden en de opstanding van den nieuwen mensch bestaat. Het verschil tusschen den vroegeren en lateren vorm der boeteleer bestaat alleen hierin, dat in den vroegeren vorm de nadruk meer valt op het deel, dat aan het geloof voorafgaat (poenitentia in religieuzen zin), terwijl in den lateren de nadruk meer komt te leggen op het deel, dat volgt (poenitentia in ethischen zin). Men zie dus wèl in, dat de zondekennis en zondesmart door Calvijn tot de boete en niet tot het geloof worden gerekend. Dit vloeide bij hem niet hieruit voort, dat hij ze principieel gelijk stelde

met het zondebesef, waardoor de goddeloozen soms worden vervuld met vrees voor God. Neen de zondekennis, die tot het geloof leidt, is een vrucht van de particuliere werking des Geestes. Maar het vond zijne oorzaak in het streng christocentrisch karakter van zijn geloofsbegrip, dat zich hier als een belemmering voordeed. „Geloof, dat Christus niet tot object heeft en geen cognitio benevolentiae is, is geen echt geloof volgens Calvijn. Zeer zeker sluit het geloof kennis van Gods geboden en bedreigingen in. Maar deze is alleen dan element van het zaligmakend geloof, wanneer ze door de cognitio divinae benevolentiae beheerscht wordt. En dat is met deze zondekennis niet het geval. Maar als ze dan geen element van het geloof wezen kon, zoo moest ze wel tot de poenitentia gerekend worden. Want geloof en boete zijn saam de summa evangelii; en deze zondekennis was onmiskenbaar vrucht van de particuliere werking des Heiligen Geestes en van de zondesmart der verworpenen principieel onderscheiden."

Nog strenger scheidt Calvijn de boete in ethischen zin (wedergeboorte, heiligmaking) van het geloof. Heiligmaking en geloof zijn afzonderlijke weldaden. Wat het geloof betreft is de onderscheiding noodzakelijk, opdat het onvoorwaardelijk karakter der belofte gehandhaafd blijve en de rechtvaardiging op geenerlei wijze van de heiligmaking afhankelijk gemaakt worde. En van de zijde der boete wordt deze onderscheiding geëischt, omdat waarachtige boete onmogelijk is, wanneer men zich niet Gods eigendom weet. Eerst moet men in het geloo God als een genadig Vader hebben leeren kennen, zal men in oprechtheid zijne geboden en bedreigingen ter harte kunnen nemen.

Maar geloof en boete mogen niet gescheiden worden. Sterker nog. Calvijn beijvert zich ook — en dit is door Lobstein en Köstlin voorbijgezien — duidelijk te maken, hoe de poenitentia met de fides samenhangt en uit haar geboren wordt. Allereerst wijst hij er op, dat fides en poenitentia een gemeenschappelijken wortel hebben: de vernieuwing des

harten door den Heiligen Geest. Vervolgens toont hij aan, dat het beginsel der boete de beïnvloeding van het actueele geloof behoeft, om zich tot heiligmaking te kunnen ontwikkelen. Deze beïnvloeding is drieërlei. a) In het geloof of m.a.w. in het bewustzijn van de benevolentia divina ligt een krachtige prikkel tot heiligmaking. b) De aan het geloof voorafgaande slaafsche vrees wordt door het geloof tot kinderlijke vrees gemaakt. c) Het geloof gaat in het bewustzijn van de vergeving der zonden niet op. Christus wordt ons in de Schrift niet alleen ter rechtvaardigmaking maar ook ter heiligmaking voorgesteld. In zijn dood en opstanding is zoowel de kracht onzer wedergeboorte als onzer verzoening gelegen. De wedergeboorte (heiligmaking) is, zij het in orde op de rechtvaardiging volgende, zelve voorwerp van geloof. Zondenvergiffenis en boete vormen saam de summa evangelii.

Thans de betrekking tusschen het geloof en de rechtvaardiging.

Volgens Lütge in zijne studie over Calvijn's rechtvaardigingsleer is Calvijn hier niet altoos consequent. Volgens hem wordt het geloof gewoonlijk door Calvijn opgevat als een beleven en ervaren van de vergeving der zonden, niet als voorwaarde daartoe. Daarnaast komt echter eene andere voorstelling van het geloof bij hem voor n.l. als beleven van de gemeenschap met Christus. Nu is deze laatste met eerstgenoemde niet in strijd, want slechts in Christus betoont God ons zijne barmhartigheid. Maar toch leidt ze tot oplossing van het zuiver juridisch begrip „toerekening", omdat ze er Calvijn toebrengt het deelhebben aan de weldaden van Christus — met name de toerekening zijner gerechtigheid — op te vatten als een gevolg van den Christus in ons. En dan is het geloof niet meer een beleven van de rechtvaardiging maar de veronderstelling van de rechtvaardiging. Het geloof wordt de beslissende religieuze ervaring, waarop alle nadruk valt; en het rechtvaardigingsbewustzijn is niet meer dan vanzelf sprekend gevolg.

Lütge beschuldigt echter Calvijn hier geheel ten onrechte van het voordragen van twee elkaar uitsluitende gevoelens. Niet slechts terloops wordt door Calvijn de toerekening van Christus' gerechtigheid afhankelijk gemaakt van de unio mystica — maar dit is herhaaldelijk het geval. De beide door Lütge genoemde gedachten worden bovendien gedurig op het nauwst door Calvijn met elkander verbonden. Ze vormen voor hem geen tegenstelling maar ze moeten in organischen samenhang vastgehouden worden.

Dit ligt zoo.

Onderscheid makende tusschen geloof en unio mystica bedoelt Calvijn daarmede eene bloot logische distinctie. In werkelijkheid vallen beide saam. Het geloof heeft de unio mystica tot onmiddellijk gevolg; en omgekeerd blijft de unio mystica van het geloof voortdurend afhankelijk. Beide verhouden zich als de omhelzing van Christus en de daaruit voortvloeiende gemeenschap met Hem. Evenzoo valt het deelgenootschap aan Christus' gerechtigheid samen met de gemeenschap aan zijn persoon. Van eene unio mystica toch buiten 's menschen bewustzijn om, spreekt Calvijn nooit. En zoo heeft niet alleen objectief maar ook subjectief, in het geloofsbewustzijn, de aangrijping Christus logische prioriteit boven de zekerheid van de vergeving der zonden. „Beide voorstellingen, die, waarbij de rechtvaardiging als gevolg van de fides en de unio mystica gedacht wordt, en die, volgens welke ze logisch aan het geloof voorafgaat, zijn dus niet met elkander in strijd maar vullen elkander aan. Het hangt er slechts van af, uit welk oogpunt ze bezien wordt. Moet haar juridisch karakter gehandhaafd worden, dan valt de nadruk op haar Goddelijke zijde, op de beloften des Evangelies, waarin ze ons voorgesteld en aangeboden wordt; dan is het geloof niets anders dan de bewustwording dezer objectieve genade-weldaad, het komt vooral naar zijn ken-zijde in aanmerking, het is een opus passivum (lijdelijk werk), eene blootlijdelijke zaak, een vat, dat in zich zelf geen waarde heeft. Wordt daarentegen de rechtvaardiging

van haar menschelijke zijde bezien, moet met name het geloof tegenover de beschuldiging, dat het in de juridische rechtvaardigingsleer tot een pure verbeelding verlaagd wordt, als levend geloof gehandhaafd worden, dan komt het vooral naar zijn vertrouwenselement in aanmerking, dan heet het eene krachtdadige kennis, die ons Christus niet als verre buiten ons staande maar veeleer als in ons wonende aanmerken doet, dan wordt met het geloof ook van de mystieke unie melding gemaakt, die onmiddellijk met haar gegeven is. Beide beschouwingen vat Calvijn in één volzin samen, wanneer hij zegt: „Wijders gaat het geloof in dien zin aan de rechtvaardiging vooraf, zoo dat het daarop evenwel van de zijde Gods gezien volgt".

Hiermede is het overzicht van dit van zooveel studie en van zoo helder nadenken getuigend proefschrift voltooid.

Ik hoop er allereerst aan die lezers van ons Tijdschrift, die de Latijnsche taal niet machtig zijn, een dienst mee te hebben gedaan. Maar toch ook voorts aan hen, met wie dit wèl 't geval is.

Van een zoo belangrijk onderwerp als hier behandeld is, scheen 't me gewenscht, dat ieder er zich in korten tijd van op de hoogte kon stellen. Zelfs wie 't boek nauwgezet las, zal 't me waarschijnlijk toestemmen, dat het aanbeveling verdient, dit uittreksel zich zoo eenigszins mogelijk in het geheugen te prenten. Wat Calvijn geleerd heeft over het geloof, mogen we wel nauwkeurig weten. Het geldt hier niet alleen een historisch maar ook (en zelfs veel meer) een actueel en dogmatisch — practisch belang. Hoevele punten zijn door Calvijn behandeld, die in den jongsten tijd weer in geding waren. Kennisneming van de hedendaagsche, niet-gereformeerde theologische literatuur is noodig, maar noodiger nog is de ijverige studie van de Geref. Theologie. Wie de in dit overzicht gegeven uiteenzetting zich eigen maakte, zal er uit wetenschappelijk en praktisch oogpunt veel nut van kunnen hebben, en zich aan Dr. Dee zeer verplicht gevoelen.

In een slot-artikel geef ik nog enkele opmerkingen, in verband met Hoofdstuk V „De beteekenis van Calvijn's Geloofsbegrip".

HONIG.

Verslag

van de Negende Algemeene Vergadering der Vereeniging van Predikanten van De Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden Woensdag 15 en Donderdag 16 September 1920 te Utrecht, in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.

1. De Voorzitter, Prof. L. Lindeboom, opent de vergadering om één uur. Gezongen wordt Ps. 89 : 3 en 4. De Voorzitter gaat voor in gebed, leest Matth. 16 : 13 tot 19 en spreekt het hier volgend openingswoord:

De Christus-belijdenis van Petrus en zijn zaligspreking door Jezus.

Waarde en zeer gewenschte broeders,

Toen onze Heere Jezus Christus uit de onbekendheid van 't afgelegen Nazareth te voorschijn trad en Zich aan Zijn volk door woorden en werken openbaarde als de beloofde Messias, begonnen al spoedig de gedachten uit veler harten openbaar te worden, naar de profetie van Simeon. Die gedachten en uitspraken over Jezus, zoowel van de Schriftgeleerden als van breede scharen des volks, liepen nog al uiteen, waren meermalen aanleiding tot heftige twisting, maar ze kwamen hierin overeen, dat Hij, geprezen door dezen, beschimpt door genen, door allen — uitgezonderd het klein kuddeke, dat Hem als den goeden Herder volgde — gerangschikt werd onder de menschen, de stervelingen. De hoogste graad en stand, Hem toegekend, was die van een profeet. Dit blijkt duidelijk ook uit het voorgelezen gesprek van Jezus met Zijne discipelen, die eerlang als Zijne apostelen het in Hem tot volle openbaring gekomen Evangelie der verzoening met God zouden prediken aan de volkeren en het Koninkrijk der hemelen grondvesten in de wereld. Zij vooral moesten goed weten,

wie Hij was. Zouden zij in en buiten het heilige land de blijde boodschap van genade en zaligheid voor de in zich zelf verloren zondige menschheid kunnen verkondigen, dan moesten zij weten, dat Hij waarlijk was de Verlosser en Zaligmaker der wereld en, onbewogen door het oordeel der Joden over Jezus, Hem belijden in de verzekerheid des geloofs en der hoop. Daarom stelt Jezus hen voor de vraag, eerst: Wie zeggen de menschen, dat Ik, de Zoon des menschen, ben? en daarna: Maar gij, wie zegt gij dat Ik ben? Daarop komt het aan voor de discipelen en — voor ons. Dat zij en dat wij kunnen antwoorden op de eerste vraag, is ook noodig. Wie anderen zal onderwijzen en tot de rechte kennis der waarheid brengen, behoort ook bekend te zijn met de dwalingen en valsche leeringen, die daar heerschen en woelen in scholen en kerken en onder al het volk. Maar wie, te midden daarvan niets anders zou hebben te zeggen dan gedachten van zijn eigen hoofd en hart, zou slechts de theologische en religieuze twistingen en verwarring kunnen vermeerderen; allerminst zou hij den naam van evangelieprediker mogen dragen. De discipelen toonen door hun antwoord, dat zij niet alleen weten, wat de menschen denken en spreken over Jezus, maar ook weten en gelooven wie Hij inderdaad is. Petrus spreekt uit hun aller hart: „Gij zijt de Christus, de Zoon des levenden Gods." En Jezus, antwoordende, zeide tot hem: „Zalig zijt gij, Simon Bar-Jona! Want vleesch en bloed heeft u dat niet geopenbaard, maar Mijn Vader die in de hemelen is." En naar die rotsbelijdenis ontvangt de zoon van Jona nu den naam Petrus, rotsman, die hem reeds bij de eerste ontmoeting was toegezegd, toen hij, het woord van zijn broeder Andreas; „Wij hebben gevonden den Messias", Joh. 1 : 42, geloovend, door hem zich had laten leiden tot Jezus. Jezus zet aldus het zegel Zijner goedkeuring op die belijdenis, die Hem met heiligen eerbied noemt den Christus, den Zoon des levenden Gods. En Hij noemt Petrus zalig, omdat zijn Christus-belijdenis niet is de vrucht van vleesch en bloed, van het denken en gevoelen en willen van de menschelijke

wijsheid en vroomheid, die uit en naar het vleesch is, maar de vrucht van de openbaring, apokalypsis, de ontdekking, Zijns Vaders die in de hemelen is. Op die belijdenis, die Hem, den Christus Gods, tot inhoud heeft, en alzoo op Zich zelven, zooals Hij in de belijdenis van Petrus en allen die gelooven zullen, optreedt in de wereld, zal Hij Zijne gemeente bouwen; en aan Petrus en al Zijne medearbeiders in dien bouw geeft Hij de sleutelen van het Koninkrijk der hemelen. Op die rots gegrond, zullen geen waterstroomen en stormwinden de gemeente doen vallen; de poorten van den Hades, al de macht van den Menschenmoorder en den dood zal haar niet ontkrachten en vernietigen. Al de wijsheid der wijzen en al de macht der machtigen zal vergaan, en het rijk van den Vader der leugen en goddeloosheid wordt te schande in volslagen ondergang. Maar de gemeente blijft staan. Zij wordt door het woord der waarheid vergaderd uit alle volken, geplant aan alle wateren, toebereid als de bruid van den Zoon van God, den Christus, die haar bij Zijne wederkomst tot Zich neemt in de eeuwige heerlijkheid. Dan zal ook de duivel met al de daemonen en met al degenen die niet in Jezus hebben geloofd en Zijne leer en Zijn volk hebben bestreden en velen verleid, het zien en moeten erkennen: Gij, Jezus van Nazareth, Gij, als een vervloekte gekruist op Golgotha, der Joden ergenis en der Grieken dwaasheid, ja, Gij zijt inderdaad de Christus, de Zoon des levenden Gods. Wij hebben ons vergist, gedwaald, aan majesteitschennis jegens U ons schuldig gemaakt. Ai mij, die belijdenis dán en dáar zal niet worden beantwoord met het „Zalig zijt gij", van den Zaligmaker, maar met het „Gaat weg van Mij!" van den rechtvaardigen Rechter!

Geliefde broeders, het Huis Gods is nog niet voltooid. De Bouwheer gaat nog voort met Zijne gemeente te bouwen; en tegen alle gevaar en vijanden door Hem beveiligd, gaat de bruid des Lams hare vrijmaking en volmaking tegemoet. Wij met allen die God mogen dienen in den heiligen dienst des Woords, hebben de hooge eere, Christus' medearbeiders

te zijn in dezen bouw voor de eeuwigheid, de eeuwige zaligheid en heerlijkheid. Wij zijn hier weder samengekomen om elkander op te wekken en te sterken in dit werk, den heerlijksten arbeid, die onder den hemel aan menschen toebetrouwd is. Worde het ons gegeven hier samen te zijn en samen te werken in het ootmoedig-blijmoedig besef en de krachtige ervaring van het „Zalig zijt gij", dat in Petrus gesproken is tot allen die in waarheid en oprechtheid gelooven en belijden en alom verkondigen, dat Jezus is de Christus, de Zoon des levenden Gods. In een openingswoord verwacht gij niet een diepe en breede uiteenzetting van den rijken inhoud van dit antwoord van den Heere Jezus op de belijdenis van Petrus, dat voor de Kerk aller tijden zoo onuitsprekelijk gewichtig is. Gij vergunt mij echter wel, u nog in 't kort te wijzen op wat in dit antwoord zoo bizondere beteekenis heeft voor de theologische en religieuze bewegingen: „problemen", zooals velen 't liefst noemen, van onze dagen; „problemen", waarvan de werking en uitwerking ook veel en druk werk heeft bereid aan de Generale Synode onzer Kerken, die pas hare zitting voleindde. De verhouding tusschen object en subject, voorwerp en onderwerp, met al wat daaraan hangt, is van alle eeuw en op elk terrein geweest en zal blijven het probleem, het voorwerp van steeds dieper en breeder onderzoek. In onze dagen treedt, niet alleen, doch óók in ons land, op het gebied van godsdienst en theologische wetenschap, de vraag naar de verhouding van het objectieve en het subjectieve op in dezen vorm: Wat dunkt u van den Bijbel? Is de Bijbel waarlijk de H. Schrift, Gods Woord; zijn al de 66 boeken waarlijk heilige en canonieke boeken, waartegen niets valt te zeggen, gelijk de Ned. Geref. Geloofsbelijdenis spreekt, art. 5? Zijn die boeken, en die alleen, de onfeilbare kenbron en onwankelbare grond van ons geloof; en gelooven wij, dat Jezus is de Christus, de Zoon des levenden Gods, gekruist en gekroond, omdat de Schrift dit leert? Of heeft de Schrift alleen gezag voor wie gelooven, en gelooven wij alleen omdat wij met Christus gekruist, gestorven en opgewekt zijn? Wat met a.w. zeggen wil: Moet

het object zelf, òf ons subject uitgangspunt en toetssteen wezen van onze Schriftbeschouwing?

Het bovenstaand antwoord van Jezus, die zeggen kon: Ik ben de Weg, de Waarheid en het Leven, Joh. 14 : 6, heeft met volkomen helderheid en beslissend gezag de rechte ververhouding tusschen het subjectieve en objectieve ons verklaard. Door Petrus, in antwoord op zijn belijdenis, zalig te spreken heeft Jezus die belijdenis als *waar* erkend en Zich zelven als den van God gezalfden en gezonden Zaligmaker aangewezen, gelijk ook de profetische en de apostolische Schriften dit van Hem getuigen. Vast staat dus, en erkend moet worden door allen, die Jezus niet tot een leugenaar willen maken en de H. Schriften, op welke Hij zich voortdurend heeft beroepen, verlagen tot menschenwoord, dat Jezus van Nazareth *is* de Christus, in het O. T. beloofd, in den nieuwen dag gekomen; de Zoon van den waren, levenden God. Dát staat vast; en vast staat de Schrift, waarin God ons dat heeft doen beschrijven. Niet voorzoover en omdat menschen het gelooven, maar omdat zij waarlijk Gods Woord is. De roos van Saron *is* een roos en blijft een *roos*, al beweerden alle bloemkundigen, dat zij tot het onkruid behoort. De muziek van een Bach en andere vorsten in het heerlijk rijk der tonen, blijft wonderschoon en zoet geluid, al noemden ook alle hoorders ze vervelend gekras en gedoedel. Al zou nooit een zondig mensch Hem aanbidden, Jezus is en blijft de Christus, de Zoon des levenden Gods, van eeuwigheid geboren uit den Vader, en door den Vader gezalfd tot Schuldverzoener en Zaligmaker van een schare zondaren die niemand tellen kan, van allen die Hem de Vader gegeven heeft als Zijne gemeente, Zijn volk. Zie, dat is het object en het objectieve. Dát moeten wij en willen wij gelooven, trots alle verandering in theologieën en religieuze leuzen en kringen. Dát moeten wij, in geheiligd, biddend, Schriftonderzoek hoe langer hoe beter trachten te verstaan en te ervaren in de gemeenschap met God en met Zijn volk. Dat hebben we te prediken, in steeds rijker en dieper gravende delving en ont-

vouwing van het eeuwig Evangelie. Opdat de gemeente worde gesticht, d.i. gebouwd, opgebouwd en uitgebouwd, op het vaste fundament, en bereid tot den dienst haars Heeren op alle terrein van het menschenleven. Tot eer van God Drieëenig; tot beschaming van den Satan en al zijn dienstknechten, en tot uitlokking der arme medezondaren, dat ook zij redding zoeken en vinden in Jezus. Die prediking moet blijven. En zij *zal* blijven, al werden alle Kerken en scholen afvallig; al werd Jezus' dienst door alle voortreffelijken in gaven en wijsheid verlaten. Dat Evangelie zal voortklinken als een stemme veler wateren, de wereld door, totdat — de volheid van Christus' rijk toekomt en God alles zal in allen zijn!
En nu het subjectieve. Vergis ik mij niet, dan wordt doorgaans minder gelet op wat Jezus desbetreffend zegt, dan op de door Hem aanvaarde belijdenis van Petrus. Hoe dat zij, 't is van zeer groot belang ook op te merken, dat en hoe de Zaligmaker hier de verhouding van het subject tot het object, het subjectieve tot het objectieve teekent en verklaart. Hij noemt Petrus zalig *in verband met die belijdenis.* 1. Al aanstonds stelt Hij hierdoor vast, dat door die belijdenis *niet* gezag verkregen heeft of vermeerdering van autoriteit de Schrift, die dit van Hem getuigt, en evenmin Zijn eigen woorden en werken, waarin Hij Zijn Messiasschap en Zoonschap reeds 2 jaren lang heeft gepredikt en bewezen, maar dat het voordeel, als ik het zoo eens zeggen mag, aan de zijde van Petrus is; van Petrus, die „zalig" is, juist omdat hij *geloofd heeft*, dat Jezus de Christus *is*, afgezien van wat de menschen van Hem zeggen; hetzij dezen gelooven, òf niet gelooven. 2. Nochtans is Petrus en zijn belijdenis niet af te denken van dit fundamentstuk der leer van Christus, deze rots, waarop Hij Zijne gemeente bouwt: Petrus is zalig *omdat* hij *die belijdenis des geloofs* heeft beleden. Maar zie nu, hoe Jezus met opzet dezen discipel noemt Bar-Jona, zoon van Jona; om daardoor hem en al den discipelen te herinneren, dat zij, dat ook wij en allen die uit den H. Geest zijn en worden wedergeboren, het niet aan vader of moeder, of iets dat uit de aarde is, hebben te

danken, *dat* wij in Christus gelooven — alle roem van en in eenig schepsel is uitgesloten: „door U, door U alleen, om 't eeuwig welbehagen!" — maar alleen aan de souvereine almachtige genade van God, den Vader van onzen Heere Jezus Christus. „Simon Bar-Jona, vleesch en bloed heeft u dat niet geopenbaard, maar mijn Vader, die in de hemelen is." Daar hebt gij de aanwijzing van de *oorzaak* des geloofs, die in onze Belijdenis *het getuigenis des H. Geestes* genoemd wordt, en waarvan Jezus in Joh. 6 : 44 en 45 spreekt als het *trekken* des Vaders. Dat „geopenbaard" hier de *subjectieve* apokalypsis is, is duidelijk. Evenals dit woord gebruikt wordt in den lofzang van Simeon: een licht tot apokalypsis der heidenen, min juist door „verlichting" vertaald. Dat Jezus de Christus is, had Petrus voorwerpelijk gehoord en gezien uit Jezus' woorden en daden; dat hadden duizenden en tienduizenden gehoord en gezien gelijk hij en de weinigen, die Jezus geloovig volgden. Daarop kan dus dit woord „geopenbaard" niet doelen. Maar dit is de zaak: dat Petrus oog en hart heeft voor de heerlijkheid van Jezus als den Eengeborene, van den Vader in de wereld gekomen als Zaligmaker, — terwijl de groote menigte Jezus verwerpt; dát, die subjectieve blik op en het geloof in en de overgave aan Jezus, zie, dát is de vrucht niet van Petrus' eigen hart, van zijn religieus besef of zielsbehoefte, of een zoogenaamde „Christuservaring" buiten Jezus om, maar van de almachtige werking van God in Petrus. Mijn Vader, zegt Jezus, heeft u dat geopenbaard. Mijn Vader, die zorgt voor Mijne eer, en daarin voor de zaligheid van allen, die Hij Mij gegeven heeft. Mijn Vader heeft uw verstand en hart zóó bewerkt door Zijnen Geest, dat voor u *ontdekt, openbaar*, werd, helder werd als het daglicht, wat aan anderen verborgen bleef: dat Ik waarlijk ben de Christus, de Zoon des levenden Gods. En omdat in Mij en in Mij alleen de zaligheid is, daarom zijt gij en allen, wien de Vader dit openbaart in hun innerlijk zijn, *zalig*; zalig in den tijd en in de eeuwigheid.

Zie, dat is de oorzaak, aard en kracht van de ware subjectieve verhouding tot den objectieven Christus, Zijn leer

en dienst en Kerk. Alle subjecten, de meest geleerde en diepzinnige theoloog en de minst ontwikkelde broeder en zuster der gemeente; allen in alle tijden, wier „religieusheid" niet het gewrocht en de werking is van „vleesch en bloed", maar van de ontdekkende en toepassende, almachtige genadewerking des Vaders, zien en belijden in volle verzekerdheid, die hun wel bestreden doch niet ontroofd kan worden, Jezus, den historischen Jezus der H. Schrift, als den van God gezalfden en gezonden Schuldverzoener en Zaligmaker, en laten zich in hun denken en doen, in leven en in sterven, leiden door Zijn Woord en Geest. Dat *zij* de heerlijkheid, onmisbaarheid en dierbaarheid van Jezus zien, en ervaren hoe „zalig" het is, Hem te kennen en te dienen, Zijn eigendom te zijn met lichaam en ziel, in leven en in sterven: terwijl van de menschen rondom de een Hem minachtend voorbijgaat, de ander Hem openlijk smaadt, een derde met Zijnen naam een gedichtsel van eigen hoofd en hart bedekt — daarvan geven zij alleen aan God de eere, die de voorwerpelijke openbaring ook onderwerpelijk aan en in hen geopenbaard heeft door den H. Geest der wedergeboorte en des geloofs. Die genade van God, houdt hen staande, ook onder aanvechting van binnen en van buiten. Zij kunnen niet en willen niet terug. Worden zij te eeniger tijd voor de vraag gesteld: Wilt gij lieden ook niet weggaan ? dan is wederom het antwoord van Petrus tot Jezus het hunne: Tot wien zullen wij henengaan ? Gij hebt de woorden des eeuwigen levens; en wij hebben geloofd en bekend, leeren inzien en ervaren, dat Gij zijt de Christus, de Zoon des levenden Gods. Joh. 6 : 66 en 67.

Dat, mijne broeders, is en blijve ook de taal van uw en mijn hart. En onze verkondiging van het heil in Jezus Christus, den Zoon des levenden Gods, ga altoos gepaard met de bede, dat de Vader van Jezus, en in Hem onze Vader, het woord der genade vergezelle met de inwendige „openbaring", die de Petrus' belijdenis van den Christus voor alle tijden tot eentoonbeeld van haar God verheerlijkende en den belijder zaligende kracht heeft gesteld.

Soli Deo gloria!

2. De Secretaris, Ds. J. G. Kunst, geeft het volgende jaarverslag:

Een jaarverslag onzer Vereeniging is altijd in de eerste plaats een terugblik op de laatst gehouden Algemeene Vergadering. Immers in deze jaarlijks weerkeerende samenkomsten culmineert het leven onzer Vereeniging van Predikanten. Nu, de vergadering van September 1919 kan meetellen. Zij overtrof hare voorgangsters in de opkomst zoo van leden als begunstigers. Een goede oogst van beiden werd dan ook ingehaald. Blijkbaar was het de actualiteit der onderwerpen die aan de orde gesteld waren waardoor zoovelen naar Utrecht werden getrokken. Met name de Pro- en Contrabehandeling van het lidmaatschap der N.C.S.V. van Gereformeerden spande de aandacht. Zij gaf ook daarna tot een belangrijk persdebat aanleiding.

Trouwens, dat onze Vereeniging niet buiten het leven onzer Kerken staat, maar daarin haar plaats met eere inneemt en niet zonder invloed, bleek wel uit het agendum onzer jongste Generale Synode. Op het synodaal werkprogram kwamen voor de wijziging van het huwelijksformulier en van de liturgie in het algemeen; de uitbouw der belijdenisschriften naar de behoeften van onzen tijd; het ontwerpen van een leerboek voor het catechetisch onderwijs; de al of niet wenschelijkheid voor onze studenten van het lidmaatschap der N.C.S.V. Welnu, dit waren immers alle onderwerpen, op onze vergaderingen in de laatste jaren verhandeld. En, zonder nu een onderzoek naar het vaderschap te willen instellen en te willen beweren, dat het synodaal program vrucht was van onze actie als predikanten-vereeniging, de samenstemming is toch opmerkelijk.

In één opzicht is het genetisch verband duidelijk aanwijsbaar. Gij herinnert u, dat voor twee jaar aan de orde is gesteld de wenschelijkheid der wijziging van het huwelijksformulier, in een referaat van Mr. A. J. L. van Beeck Calkoen. Aanvankelijk is toen besloten eenige broeders uit te noodigen die ons en den Kerken een ontwerp van een gewijzigd

huwelijksformulier zouden aanbieden. Maar al spoedig kwamen wij tot het inzicht dat dit toch de goede weg niet was. De voorkeur werd gegeven aan een kerkelijke wijze van behandeling, al schudde een enkele daarover bedenkelijk het hoofd in vreeze dat het op niets zou uitloopen.

Maar die vrees is beschaamd. In de classe Arnhem is de zaak als voorstel van Arnhem's kerkeraad aan de orde gesteld. De eerste maal lukte het niet. Het voorstel werd teruggenomen. Maar na zes maanden ging het, breeder gemotiveerd, er met vlag en wimpel door. Niemand was er toen tegen. Het passeerde zelfs zonder discussie de Particuliere Synode en kwam ter tafel in Leeuwarden. Inmiddels was na correspondentie over de wijze van indiening ook elders het voorstel classikaal en provinciaal gerijpt, zoodat het van meer dan één zijde de Generale Synode bereikte, met het u allen bekende gevolg.

Wij mogen ons dus vleien met de gedachte dat onze arbeid in dezen niet onvruchtbaar is geweest.

Het contract met het Gereformeerd Theologisch Tijdschrift bleef ook dit jaar bestendigd. Een woord van dank aan de mannen die namens onze Vereeniging in de Redactie werkzaam waren mag hier niet ontbreken. Was er een oogenblik vreeze dat de tijdsomstandigheden ook deze periodiek, als zoovele andere, zouden doen sneven, er werd een andere uitgever bereid gevonden de publiceering van dit orgaan voort te zetten. We hopen zeer dat deze spreektribune ons niet wordt ontnomen, en we wekken gaarne op tot getrouwen steun aan dit maandblad, dat herhaaldelijk zeer lezenswaarde bijdragen bevat.

Dank brengen we ook aan de geestverwante Pers, die met liefde onze publicaties in hare kolommen opnam en bij gelegenheid het streven onzer Vereeniging steunde. Wij willen hier met name noemen het *Noord-Hollandsch Kerkblad* en zijn beide Redacteuren Dr. de Moor en Ds. Lindeboom, dat eenige malen sympathiek over den arbeid onzer Vereeniging schreef en op wat in ons midden leeft en groeit de aandacht vestigde.

Op de laatst uitgeschreven prijsvraag over een historische uiteenzetting van de ontwikkeling der Remonstrantsche ideeën kwam geen antwoord in.

Wat aangaat de plannen tot herziening van de Bijbelvertaling, moet worden meegedeeld dat daarin nog al belangrijke wijziging is gekomen. Samenwerking van de subcommissies voor het Oude en Nieuwe Testament met de breedere Commissie, indertijd door de Algemeene Vergadering benoemd, is practisch ondoenlijk gebleken. Ook is duidelijk geworden dat nog veel vóórarbeid moet worden verricht vóór een herziene of nieuwe vertaling zal kunnen gegeven worden. Deze overwegingen hebben de B.B. Proff. Grosheide, Ridderbos, Noordtzij en Aalders er toe geleid, om aan deze vergadering ontslag te vragen van de door hen aanvaarde benoeming.

Zij zijn voornemens, met Prof. Greydanus boeken van het Oude en Nieuwe Testament te vertalen met korte uitlegging, en hebben reeds een uitgever gevonden die de kosten voor zijn rekening neemt. Prof. Lindeboom heeft de uitnoodiging tot medewerking niet aanvaard, o.a. omdat hij de beperking van medewerkers, althans vooreerst, tot den kring van professoren op zichzelf niet gerechtvaardigd acht en ook niet in overeenstemming met de benoemingen, door deze Vereeniging reeds gedaan, en den ook door niet-professoren reeds begonnen arbeid.

Uw Bestuur, deze zaak overwogen hebbende, stelt u voor: te voldoen aan het verzoek der bovengenoemde broeders; met de verzekering, dat wij hun voorgenomen gewijzigden arbeid tot verkrijging van een door onze Vereeniging gewenschte verbetering van de Bijbelvertaling met belangstelling zullen volgen, maar ons voorbehouden, indien dit noodig of gewenscht mocht blijken, ook zelf wederom tot dezen arbeid in te gaan.

Onze penningmeester Ds. F. Kramer vierde dit jaar zijn 25-jarig ambtsjubileum. Hem zijn bij die gelegenheid onze en uwe gelukwenschen overgebracht.

Aan de beurt van aftreding is ditmaal Ds. S. Huismans.

De Vereeniging telt nu 342 leden. 98 kerken steunen ons geldelijk. Wij hebben 30 begunstigers.

Van onze predikant-leden ontvielen ons door den dood Ds. Joh. Visser en Ds. G. L. Goris. Uit het ambt trad Dr. J. de Jong. Een drietal B.B. bedankte.

Zegene de Heere ook de jaarvergadering die nu is geopend!

Over dit verslag vraagt niemand het woord. De secretaris ontvangt den dank der vergadering.

3. De penningmeester, Ds. F. Kramer, geeft finantieel verslag. De inkomsten waren dit jaar f 674.54 en de uitgaven f 652.50. Er is dus een batig saldo van f 22.04.

Eene commissie bestaande uit de B. B. Di. H. Teerink en J. E. Westerhuis heeft deze verantwoording nagezien en accoord bevonden.

Een voorstel uit de vergadering opkomend om de minimum-contributie te stellen op f 1.50 per jaar wordt aangenomen.

Den penningmeester wordt dank gezegd voor zijn arbeid.

4. Ds. S. Huismans, aan de beurt van aftreding, wordt als Bestuurslid herkozen. Het Bestuur stelt voor een broeder uit het Noorden aan het Bestuur toe te voegen. Bij acclamatie wordt Ds. H. W. Laman van Assen als Bestuurslid aangewezen.

5. Besloten wordt, overeenkomstig de aanvrage, aan het Geref. Theol. Tijdschrift een subsidie van f 150 toe te kennen.

De Redacteuren Dr. G. Ch. Aalders en Dr. J. Ridderbos worden herbenoemd.

6. Op verzoek wordt aan de B.B. Commissieleden voor de herziening der Bijbelvertaling ontslag verleend met dankbetuiging voor hun arbeid.

7. Aan de orde is nu het referaat van Dr. H. A. van Andel van Solo over:

De grondslag der Zending in het Kerkelijke leven.

De belangstelling voor de Zending is in onze kerken geleidelijk meer toegenomen, zooals wel daaruit blijkt, dat bijna twee ton er voor wordt geofferd. Maar dat is toch lang niet voldoende voor kerken, die zelf uit de Zending geboren zijn.

Het is ook niet zooals de Schrift dit van ons eischt, die den plicht der zending zoo ernstig voor oogen stelt. Daarbij vergeleken, beantwoorden onze kerken zeker nog niet aan den eisch, want het zwaartepunt van ons kerkelijk leven ligt nog niet op Java en Soemba. De zendingstaak is wel geen liefhebberij onder ons, maar toch bijkomstig. Te veel wordt nog b.v. aan schoone kerkgebouwen besteed, te weinig aan het bouwen van kerken in den zin van gemeenten, met levende steenen. Het zendingswerk gaat naar Gereformeerde beginselen uit van de plaatselijke kerk, doch het is niet genoeg, dit uit te spreken, men moet dan ook die gedachte ten volle aanvaarden. De samenwerking der plaatselijke kerken in dezen is goed, doch er is niet één plaatselijke kerk, die alleen haar taak volbrengt, zoodat deze stelling in de practijk niet tot haar recht komt, en van het systeem eigenlijk systematisch wordt afgeweken. Zou men de onderdeelen van een zendingsterrein niet nader kunnen verbinden aan plaatselijke kerken? De leiding kan blijven aan de zendende kerk, ook het geldelijk beheer, doch het contact kon dan toch nauwer zijn. Spreker wil geen kwaad van zendingsdeputaten zeggen; hij maakt, hulde brengende aan de personen, echter bezwaar tegen het stelsel. Er zijn zendingsdeputaten, die evenveel werk doen als een zendingsdirector bij al hun gewone werk (denk aan ds. W. Breukelaar van Zaandam). Maar de invloed van deputaten is toch te groot en de kerkeraad der zendende kerk beslist slechts nominaal. Het overleg der medewerkende kerken brengt dit vanzelf mede. Zoolang niet elke plaatselijke kerk een eigen zendingswerk heeft, zal de macht bij deputaten moeten blijven berusten; doch inmiddels worde er naar gestreefd, den invloed der kerkeraden te vermeerderen. Daartoe is ook noodig, dat de leden der kerk beter over het zendingswerk worden ingelicht, door schriftelijke en mondelinge propaganda, zendingscommissie enz. Het referaat eindigde met de volgende stellingen:

1. De Zendingstaak, aan de kerk opgelegd, neemt, ondanks de betrekkelijk groote zendingsliefde in onze kerken, nog niet

de plaats in, waarop ze recht heeft volgens de H. Schrift.

2. Terecht gaat het zendingswerk in onze kerken van de plaatselijke kerken uit.

3. De kleine zendingskracht verhindert vele plaatselijke kerken zelf een bepaalde zendingstaak op zich te nemen en belet de volle toepassing van het systeem.

4. De samenwerking van vele plaatselijke kerken in één bepaalde zendingstaak heeft geleid tot een te grooten invloed van zendingsdeputaten.

5. De leiding van het zendingswerk behoort meer daadwerkelijk te berusten bij de kerkeraden van de zendende en van de medewerkende kerken.

6. De leden der kerken behooren meer dan tot dusverre door de kerkeraden, bepaaldelijk door de Dienaren des Woords, in de zaken der zending te worden ingeleid.

8. Bij de bespreking van dit referaat vraagt *Ds. D. Hoek* van *Enkhuizen* inlichting over de uitspraak van referent omtrent de plaats waarop de zending recht heeft. Hij heeft gezegd dat het zwaartepunt onzer kerken op Java ligt. Dit acht spr. te sterk uitgedrukt. Het zwaartepnnt ligt hier. De wet der zelfliefde eischt dat we eerst voor ons zelf zorgen. Wij mogen niet eenzijdig alleen op die teksten letten die ons onze zendingsroeping vóórhouden, maar ook die ons zeggen wat we voor ons zelf te doen hebben verdienen onze aandacht. Het zou niet goed zijn als onze kerken al haar krachten op de Zending concentreerden.

Spr. is het met de tweede stelling wel eens, maar acht haar niet ten volle uitvoerbaar en ziet in de eerste jaren geen anderen weg dan dien we nu bewandelen.

Ds. C. Lindeboom van *Amsterdam* verblijdt er zich over dat Dr. v. Andel na zoo lang in Indië geweest te zijn bewaard is bij de principiëele zuiverheid. We werden teruggeroepen naar 1896, toen de Centrale Deputaten onthalsd zijn en de plaatstelijke kerk meer op den voorgrond is getreden. Nu ziet Dr. v. A. die Deputatenmacht weer terug-

komen en waarschuwt daartegen. Het is spr. te sterk als Dr. v. A. zegt dat nergens in een plaatselijke kerk de zendingsarbeid voldoende wordt behartigd. Spr. wijst daartoe op Amsterdam, waar soms de behandeling der plaatselijke aangelegenheden lijdt door de veelheid der zendingszaken, die met ernst worden behandeld. Als dat reeds nu geschiedt, hoe zal 't dan worden als de toestand komt dien Dr. van Andel wil.

Spr. vraagt, of bij decentralisatie niet de eenheid zal teloor gaan. Wanneer b.v. een hospitaal met Haarlem en een colporteur met Holysloot verbonden zal worden, waar blijft dan de eenheid en komt er dan niet nog meer correspondentie?

Dr. v. Andel wil de leiding meer zien komen bij de kerkeraden, niet de beslissingen. Hoe denkt referent zich dat? Moet een brief uit Indië in alle kerken worden gelezen? Daar gaat een jaar mee heen. Spr. ziet groote practische moeielijkheden.

Ten slotte vraagt hij, of niet afscheiding van den schooldienst en van den medischen dienst van de kerkelijke Zending en overdracht daarvan aan Vereenigingen verlichting brengen zou en oplossing in de richting als door Dr. v. Andel gewild.

Dr. C. N. Impeta van *Kampen* wil met referent over tweeërlei beginsel van gedachten wisselen. Dr. v. A. heeft gezegd dat de zendingszaak hoofdzaak moet zijn en beroept zich daarvoor op uitspraken van Jezus.

Maar spr. vraagt: in welken tijd zei Jezus dat? Toen er nog geen kerk was zei Hij: vergader mij een kerk. Jezus zou nu gezegd hebben: Houd wat gij hebt. Dr. van Andel denkt zich een cirkel met één middelpunt, hij moet zich een ellips voorstellen met twee brandpunten. Er moet zijn zorg voor eigen leven en voor de Zending.

Dan, Dr. v. A. heeft gezegd: Iedere plaatselijke kerk heeft hier een eigen taak. Is dat nu een beginsel?

Wel dat de kerk zending moet doen. En toen onze vaders dat beginsel poneerden was dit uit tegenstelling geboren. De zending geen taak van particulieren, niet van een Vereeniging, maar van de Kerk. En dan kwam daarbij als secundair beginsel dat een plaatselijke kerk het doen moest. Maar volgt

daaruit nu ook dat iedere plaatselijke kerk het rechtstreeks doen moet? Dat is overspanning. De H. Schrift leert niet dat iedere kerk een eigen zendingstaak heeft.

Ds. J. D. van der Munnik van *Leeuwarden* wil niet debatteeren om verschillen op den voorgrond te brengen. Niemand zal van Dr. v. A. hierin verschillen dat de zending de taak is der kerk. Maar op de spits drijving van dit beginsel zal tot niets leiden. Dr. v. A. wil met vasthouden aan het beginsel het ideaal zoo nabij mogelijk komen. Maar gelooft hij nu werkelijk dat iedere kerk een eigen taak hier heeft? Waar blijft de eenheid als de Dienaren, de colporteurs, de hospitalen over de verschillende kerken b.v. van Friesland worden gedistribueerd? Spr. is het er mee eens dat onze tegenwoordige zendingsactie te veel macht legt in de handen der Deputaten. Maar hij vraagt, of er niet een fout ligt in het uitschakelen van de meerdere vergaderingen? Nu de plaatselijke kerken het niet af kunnen, waarom wordt de zaak niet serieus en met beslissende bevoegdheid gelegd in handen van de classikale vergaderingen? In Friesland is dan nog de moeielijkheid dat de provincie in twee synodale ressorten is verdeeld.

Spr. vraagt het oordeel van referent over een zendingssynode, zooals Friesland die heeft.

Ds. D. van Dijk van *Groningen* heeft ook bezwaar tegen de uitspraak, dat het zwaartepunt van ons kerkelijk leven liggen zou in den zendingsarbeid. Dat is niet in het belang noch van onze kerken noch van de zending. We moeten in deze dagen van verslapping eerst toezien op den bloei en op de gezondheid van ons kerkelijk leven.

Dat aan iedere plaatselijke kerk een eigen taak zou worden toevertrouwd lacht hem om de nuttigheid wel toe, want voor eigen taak voelt ieder het meest, maar principieel is het niet noodzakelijk.

Spr. verschilt hierin van Dr. v. A. dat z.i. de financieele regeling gemeenschappelijk moet zijn.

Dr. van Andel repliceert. Spr. is dankbaar voor de

vriendelijke beoordeeling van zijn woorden. Het meest is geopponeerd tegen de eerste stelling. Spr. heeft het met opzet zóó gezegd dat hij debat verwachten kon. Onze kerken doen nog niet wat ze kunnen. De uitdrukking dat het zwaartepunt van ons kerkelijk leven in Indië ligt, moge dan minder juist zijn, spr. heeft ook gezegd dat de grondslag ervan ligt in de kerken in Holland.

De stelling zelve heeft niemand weersproken.

Ik heb bedoeld, zegt Dr. v. A.: de hoofdwerkzaamheid der kerk is zending. Bewarende arbeid is noodig. Uitbouwende arbeid is nog meer noodig. De kerken in Holland zijn de wortel. Die moet gaaf blijven. Maar het is te doen om den groei en om de vruchten. Spr. stemt gaarne toe dat Jezus ook zou gesproken hebben voor bewaring van het kerkelijke leven. Maar wat is het belangrijkste: de conserveering van de kerk, of het winnen der wereld voor Christus? Bewaring is niet het voornaamste, wel haar uitbouw en groei. Dat is de hoofdgedachte van het Christendom. Denk aan de gelijkenis van het zuurdeeg en van het zout.

Als leven afgezonderd wordt van de openbaring naar buiten, dan loopt het gevaar van verrotting. Een leger, dat niet vecht, verloopt. Als de kerk niet strijdt dan verslapt ze.

Wat de tweede stelling betreft: Dr. Impeta waarschuwde tegen overdrijving. Is het wel een beginsel dat de plaatselijke kerk zending moet doen? Spr. erkent dat onze oude vaderen dit beginsel niet gesteld hebben, wel onze nog levende vaderen, maar het is niet juist dat dit alleen uit anthithese geboren is. Het rapport van Middelburg stelt het principieel aan de orde. Het ging niet om de vraag: vereeniging of kerk. Die vraag was reeds omtrent 1850 beslist. Maar te Middelburg was het: de gezamenlijke kerken, of de plaatselijke kerk.

Spr. is het er mee eens dat we niet van alles een beginsel moeten maken. Maar dit is toch een beginsel dat den levensvorm van de kerk raakt. Zendingsarbeid behoort tot de prediking des Woords, die alleen van de plaatselijke kerk kan uitgaan.

Wat de derde stelling aangaat; men heeft gezegd dat het onmogelijk was dat ideaal te bereiken en naar den weg gevraagd dien spr. zich dacht. Hij heeft reeds op de mogelijkheid van arbeidsverdeeling gewezen. Zal er gebed zijn dan moet de zending concreet voor de aandacht staan, dan moet er een band zijn van de plaatselijke kerk aan een onderdeel van den arbeid. Spr. volgt die methode reeds. Zijn werk is verdeeld over wel twintig andere personen. Dat is een middel om er de harten aan te verbinden. In de besturing kome geen decentralisatie. De zendende kerk blijve de finantiën beheeren.

Wordt aan ieder een deel van den arbeid toegewezen, dan is dat een leerschool van belangstelling en gebed.

Spr. erkent, dit in verband met het gezegde omtrent de vijfde stelling, dat de arbeid voor den kerkeraad van een groote kerk schier ondoenlijk wordt. Maar dan concludeert spreker dat dan een andere kerkelijke lijn moet worden gezocht. En als men vraagt of zijn voorstel de eenheid van het werk niet schaden zou, dan erkent spr. de mogelijkheid daarvan, maar het behoeft toch niet. De correspondentie vermeerdert. Spr. en zijn vrouw schrijven in verband met inkomende giften honderden brieven en het loont de moeite.

Hoe, zoo heeft men bij stelling 6 gevraagd, hoe moet de zendingsliefde worden opgewekt? Spr. antwoordt: dat weet iedereen zelf wel. Eerst moeten we onszelf geven, zelf liefde hebben, dan kunnen en zullen we die ook wel bij anderen opwekken.

Spr. sympathiseert met zendingssynoden en brengt hulde aan Friesland. Het is wel iets bizonders, maar dit bewijst juist dat de belangstelling niet geheel op peil is.

Dr. J. C. de Moor legt er nog even den nadruk op dat aan de zendingszaken in Amsterdam's kerkeraad volle aandacht wordt gewijd. Een parochiale indeeling van Amsterdam zou geen ander resultaat geven. Er loopt door het referaat z.i. te veel een democratische lijn, of liever, de meening treedt er te veel in op den voorgrond dat eigenlijk dan

alleen alles goed gaat, wanneer ieder een duit in het zakje kan doen. Maar laat men dan nog verder gaan en alle leden der gemeente laten meespreken en meebeslissen.

Dr. van Andel antwoordt nog dat de menschen in Indië tegenwoordig zeer democratisch zijn. Hij wil niet alle leden laten meebeslissen. Maar het moet teruggebracht tot de kerkeraden.

Wat ten slotte de vraag van Ds. Lindeboom aangaat: spr. erkent inderdaad de mogelijkheid dat scholen en hospitalen meer zullen bloeien als zij losgemaakt worden van de kerk. Het bezwaar is echter dat vereenigingen in tijden van zwakker leven zouden kunnen verdwijnen, terwijl de kerk blijft.

De *Voorzitter* herinnert nog aan het woord van den Heid. Cat.: *Bewaar* en *vermeerder* uwe kerk, en dringt er op aan de zaken der Zending zooveel mogelijk in de kerkelijke vergaderingen aan de orde te stellen.

9. Na het zingen van Ps. 86 : 5 gaat de vergadering voor een pauze uiteen.

(Wordt vervolgd)

J. G. KUNST.

KRONIEK.

Geen oratio pro domo. — Toepassingen op de Pilgrim-Fathers-feesten. — Tagore. — Zondagsdiensten in Chicago. — Kerken die niet te vinden zijn. — Buitenmenschen in de stad. — De 40-jarige „Vrije". —

Nu Ds. Ferwerda door drukke werkzaamheden gedwongen werd, het „Kronieken" in dit Tijdschrift te staken, en de redactie mij verzocht zijn werk voort te zetten, ben ik gedwongen een poging te doen „Kronieken" te gaan schrijven. Gedwongen, omdat ik meende het verzoek der redactie niet te mogen weigeren. Een oratio pro domo houd ik niet. Dat ik vrees een minder waardig opvolger van mijn voorgangers te zullen zijn, behoef ik niet eens te zeggen; immers dingen, die vanzelf spreken zegt men gemeenlijk niet. *Ik zal mijn best doen* om specimina van het genre te geven, dat saamgesteld werd met de bedoeling Huet's gulden regel in practijk te brengen: „elk genre is goed, behalve het vervelende". Een program van methode van „Kronieken" — men leze dit woord als werkwoord — geef ik niet, aangezien ik zóó alleen de kans ontloop met mijn eigen methode in conflict te komen. En voor welwillende opmerkingen houd ik mij ten zeerste aanbevolen.

Intusschen hebben wij in den laatsten tijd de gelegenheid gehad kennis te maken met een „genre", dat vervelend dreigde te worden, — en dat zijn eigen methode blijkbaar misprijst. De pilgrim-fathers-herdenking — 't is jammer dat 't gezegd moet — heeft veel gehad van een publieke vermakelijkheid, waarbij men alles „very interesting" vond, en waarbij men allerlei menschen, en óók nog de pelgrims zelf, fêteerde, maar waarbij de *beginselen* der vaderen werden vergeten. Zeker er heeft menig sympathieke toon geklonken. En velen zijn gesticht; maar bezieling, doordien men ander-

maal hooren deed de prediking van de zwervers van voor driehonderd jaren, heeft weinigen merkbaar aangegrepen. En Dr. Nehemiah Boyton uit Brooklyn, die de vraag zou beantwoorden, „of het dan zoo iets bizonders was, dat een handvol mannen naar Amerika scheep ging?" — legde den nadruk op den durf, die die menschen bezielde, wijl ze afhankelijk zich gevoelden van God. „Zie, die geest heeft ook nu de wereld nog noodig; en daarom is het zoo gewichtig aan zulke dingen te gedenken".

Wel zijn er sommigen in een aangrijpend oogenblik diep onder den indruk geweest. Zoo schrijft J. N. Voorhoeve in *Timotheüs*: „Nooit zal ik dat oogenblik vergeten. Het „was op den 2en September 1920; omstreeks 12 uur. Neer- „geknield ben ik toen, met eenige oude en jongere mannen, „op de helling van de kade bij den ouden molen te Delfs- „haven . . . . .".

„Dr. Meyer vertelde in het kort de geschiedenis van het „vertrek der pelgrims. En toen kwam het zoo onvergetelijke „oogenblik, toen stelde hij voor om op die plek te knielen „en te bidden. Enkelen gaven gehoor aan dit verzoek, en „Dr. Meyer stortte toen zijn hart uit in een roerende smeeking". Zeker, zóó gevierd, zonder „fêteerderij", ernstig en met een biddend hart, zal de gedachtenis der rechtvaardigen ten zegen zijn.

Na Engeland komt straks Amerika aan de beurt voor de voor de „Pilgrim-fathers"-feesten. *De Hervorming* van 25 September deelt ons mede: „daar zal de herdenking die overigens in meerdere stadia zal plaats vinden, benut worden voor nog een andere samenkomst n.l. een „International congres of Free Christians and other Religions Liberals". De Pilgrim-fathers en de Vrij-Religieuzen! Men vindt de contrasten niet 't sterkst in den roman en op het tooneel, maar in het werkelijke leven. Och neen, geen contrast volgens genoemd blad; We moeten hebben „de overtuiging „dat in allerlei inzichten en levensbepalingen wijziging is „ingetreden, ook in den loop der tijden historisch ontstaan,

„en dat naast de historische continuiteit, feitelijk in deze „opgenomen, historische afwijking recht van bestaan heeft, „noodzakelijk zelfs is." Een lastige zin om te ontleden — met nog lastiger logica, wanneer men dat alles bindt aan de Pilgrim-Fathers-gedachte.

Evenwel ook elders is die logica te zoek. Zooals we zeiden, we maken kennis in dezen tijd met een genre dat zijn eigen methode blijkbaar misprijst. Want terwijl in de officiëele kringen in Engeland en Amerika de Pilgrims van 1620 als heiligen schier worden geëerd, wordt in Amerika, in het Engelsche Canada, de ongerechtigheid, voorheen jegens *de* Pelgrims bedreven, nog eens gerepeteerd tegenover een groep beginselvaste burgers.

„De geschiedenis herhaalt zich".

Een achtduizend Doopsgezinden van Duitsche afkomst heeft ginds den wandelstaf weer moeten opnemen. Niet omdat ze Duitschers zijn. Maar omdat ze Mennoniet zijn — en hun beginsel hun het dragen van wapenen verbiedt. Ook hier ligt reeds een lange lijdensweg. Immers tot in den „verlichten tijd" aan 't eind der 18e eeuw hadden nog nooit de Mennonieten in Duitschland erkenning als staatsburger gevonden. En toen de westersche cultuur in Rusland begon te werken, en men daar gaarne nijvere vreemdelingen over de grenzen haalde, trokken een paar duizend Mennonieten naar Zuid-Rusland, waar ze na eenige tientallen van jaren de meerderheid van meer dan één district uitmaakten. Zeldzaam welvaren beleefden deze menschen daar; trouw aan hun beginsel; en als een Duitsche kolonie op Russischen bodem. Maar toen in 1874 de algemeene dienstplicht ingevoerd werd, vertrokken duizenden dezer trouwe volgelingen van Menno naar Amerika. Hier ontvingen ze van het Canadeesche gouvernement de toezegging, dat zij in Manitabo en Saskatchewan rustig zouden kunnen leven, zoolang ze begeerden. En de wildernissen der hun toegewezen streken werden tot vruchtbare akkers, en zij voeren wèl . . .

En toen de dienst*plicht* in hun districten tóch werd ingevoerd, ondanks eens gegeven beloften . . . . toen zij gedwongen werden hun beginsel, dat gehandhaafd was, — eerlijk en onvervalscht, in hun gróót isolement te verloochenen, toen ze *geen* vrijheid van geweten geeerbiedigd vonden, ondernamen zij, als hun vaderen, den grooten tocht, en in December 1920 hopen zij hun nieuw vaderland, de staat Mississipi, binnen te trekken.

Dan viert Amerika zijn „Pilgrim-fathers-feesten"!

Ter illustreering van den toestand op geestelijk gebied in onze groote steden, hebben we na de boven-genoemde feesten, de *Tagore*-viering beleefd. Het *„Algemeen Handelsblad"* was enthousiast: „Hier klinkt het geluid van de oude levenswijsheid, wijsheid Gods in menschengeest; en 't predikt ons den vrede, die de wereld niet geven kan", „de wijsheid, die alle verstand te boven gaat."

En een ander vrijzinnig blad meende: „Hij is nog wel niet de groote wereldleeraar, dien men allerwege verwacht, maar wel is hij zijn voorlooper, de stem des roependen in de woestijn."

Zoo wendt men zich tot een Oosterschen wijze, terwijl Christus' kerk, die de boodschap brengt van de wijsheid Gods en van de *volkomene* verlossing, al meer door de massa wordt gemeden. Doch naast de rake opmerkingen, die onder meer in „Bergopwaarts", „de Bazuin" „de Reformatie" en de „Gorinchemsche Kerkbode" zijn gemaakt, mag wel eens naar voren gebracht de gedachte, dat *de kerken onzer groote steden* hier het bewijs hebben, dat er toch altijd nog een groote schare is, die niet behoort tot het bioscoop- en tingeltangel-publiek, een schare, die werkelijk *zoekt*. En nu kan men zeker zeggen dat in Tagore weer het bewijs wordt gevonden, dat de boodschap van levens-ontlediging den mensch welkom is, zoolang hij deze in eigen kracht nog meent te kunnen volbrengen — toch ligt hier het bewijs, dat het gewone leven van al den dag bij velen roept om

iets hoogers. En als zoodanig is de Tagore-culte een welkom phaenomeen van de geest van dezen tijd.

Of de kerk van Christus die zoekers altijd helpt den rechten weg te vinden?

In „The Banner" van 9 Sept. geeft Rev. Henry Beets een teekening van het godsdienstig leven in Chicago. Hij zag de kolommen van een Chicago'sch blad na .... en vond onder de aankondigingen van „Sunday Services" 147 diensten van Baptisten; 17 bijeenkomsten van Christian Scientisten; diensten van Russellianen, — zoo men weet een soort adventisten —; vele vergaderingen (ook al church" genoemd!) van Spiritisten; verscheiden „Open Forum" meetings — waar de revolutie wordt gepredikt, op plein en straat ...; maar: „not one Christian Reformed church told of its praeching topics." Zelfs geen adres van de (Chr.) Ger. Kerken was gegeven! Terecht merkt de schrijver op: „voor vreem- „delingen, die in de groote stad bij het meer komen, moet „het al heel moeilijk zijn om uit te vinden waar hun broeders „of zusters wonen en kerken ..." Zou dit alleen van Chicago gelden?

Het probleem omtrent „het arbeidsterrein der Kerk in de groote Steden", in 1913 door Dr. Harrenstein in zijn proefschrift zoo uitnemend behandeld, blijft nog immer actueel. Immers nog steeds blijft het aantal kerkgangers in de groote steden afnemen. Ook al zal misschien het cijfer dat O. Debelius (Unsere Groszstadt gemeinden) in 1910 noemde: 1% en minder, gelukkig voor onze steden nog wel héél klein zijn — toch verliest de kerk terrein. De Gereformeerde kerken hebben evenwel niet allereerst te klagen.

Naar aanleiding van het referaat van Ds. Koffyberg ter predikantenconferentie, meende weliswaar „Opwaarts" te moeten zeggen, dat de Ger. Kerken snel aan invloed afnemen (en dàn om begijpelijke redenen, wanneer de bewering uit dien hoek komt), aangezien volgens het christen-socialistische blad Amsterdam thans 200000 inwoners *meer* telt, dan in 1886 en een Ger. Kerk *minder*, maar nòch met de „buitenwijk

kerken", nòch met kerkverbouw enz. wordt bij zulk een bewering gerekend.

Toch blijft gevaar dreigen; het dreigt ook voor ons.

In het jongste nummer van „Stemmen des tijds", bespreekt Prof. Diepenhorst in de „economische kroniek" ook den toestand in de groote steden — zij 't ook uit een ander oogpunt. Toch raakt ook hij daar een punt aan, dat ook voor de kerk ten zeerste de beschouwing waard is. Het is de kwestie van den trek van het land naar de groote steden. Juist doordien de platte-lander, als vreemde komend in een stad, waar alles hem als een ander wezen beschouwt, zich wil aanpassen aan dat vreemde leven, verliest hij zichzelf en zijn gewoonten en zijn godsdienst. „In schitterende volzinnen „heeft Werner Sombart geteekend het droeve lot, dat „den van het platteland geborene wacht. Dan wordt hij de „typische vertegenwoordiger van dat menschenslag, dat „geenerlei betrekking „meer heeft tot de natuur, waarin God „den mensch schiep." „Hij begint te verliezen den band aan „een bepaalde natuur, in dewelke hij als kind speelde, in „welke hij zijn ouders begraven, zijn liefste bemind en zijn „haard gebouwd heeft."

En anders zegt het rapport van de „Staats-commissie voor de rijpere jeugd" hetzelfde: „Los gemaakt uit „het „zedelijk verband, waarin zij waren ingeschakeld op het „dorp, gevoelen zij zich in de stad eerst vreemd en beklemd, „doch eindigen vaak in een vrijheid van levenswandel en „levensbeschouwing, die voor hen slechts achteruitgang be„teekent."

Het wil mij voorkomen, dat vooral hier een groot en gewichtig stuk werk ligt voor onze kerken, voor haar ambtsdragers, in de groote steden. Bewaren wat als gezond leven van buiten inkomt! Nu kan dit niet zonder veel, en vaak moeilijken arbeid. Maar toch kan hier vrucht gevonden, en onze stadskerken mogen niet tevreden zijn, vòòr zij de van het platteland ingekomenen, niet alleen *ingeschreven* hebben in het *boek*, maar ze ook *ingelijfd* hebben in een eigen *kring*.

Statistieken zijn gevaarlijk, maar soms noodig. Nu willen de cijfers, die ik zoo terloops verzamelde geen aanspraak maken op den naam statistiek, maar toch wil ik ze mededeelen. Ik onderzocht gedurende ongeveer een jaar de verschillende gevallen, die ik tegenkwam, van „kerksche" menschen, die van het platteland naar een onzer hoofdsteden vertrokken waren, vijf tot twintig jaar geleden. Op vijf na waren het kerkelijk Gereformeerde menschen. Het aantal gevallen bedroeg 93, waarbij één gezin van vijf en één van acht personen. De gezinnen kwamen terecht, het laatste via een vijftal jaren dissenteren met de apostolischen. En de 80 overigen? Van deze waren er 53 tusschen de 15 en 25 jaar, de overigen ouder. Van de 53 der jongeren zijn er thans 11 overleden, — van hen vijf zonder dat er een dominee of ouderling ter begrafenis was — twee zijn „bediend" door een modern predikant, — de andere vier door een Gereformeerd ambtsdrager. Van de 42 nog levenden zijn er thans 19 belijdend lid eener Ger. Kerk, en de overigen . . . „doen er niet meer aan." Van de 27, die ouder waren, toen ze naar „de stad" vertrokken, zijn er 21 dadelijk terecht gekomen (2 thans overleden), één kwam via het Leger des Heils terug, één is nog bij 't Leger" . . . en van de overigen wist men mij te zeggen, dat ze „netjes leefden."

Hier blijkt, dat er vooral gevaar is voor *de jongelui*, die stadswaarts trekken.

Interessante statistieken worden ook meegedeeld door Lic. E. Rolffs in zijn „Das Kirchliche Leben der Evangelischen Kirchen in Niedersachsen." Uit deze statistieken blijkt, dat (om slechts deze drie steden te noemen) Wilhelmshaven, Bremen en Bremerhaven resp. voor 63.5% 37.6% en 55.5% bewoond worden door op het platteland geborenen. Nu is het aantal kerkgangers op het platteland, dat deze bewoners leverde, gemiddeld ruim 10%, terwijl het aantal kerkgangers voor de genoemde steden beneden de 2% is. Ieder kan narekenen, dat, ook al gaat niemand der oorspronkelijke bewoners ter kerk, (wat natuurlijk wel het geval is) toch door den

invloed van de groote stad het kerkgangers-percentage, dat dàn ongeveer 6.3% 3.7% en 5.5% zou moeten zijn, tot op de helft of zelfs tot beneden een derde is geslonken.

De methode van de (Chr.) Ger. Kerken in Chicago, ook onder ons niet geheel onbekend, is niet bevorderlijk om het kwaad te keeren. Het Evangelie moet immers midden in de wereld staan! En de kerk moet, tenminste voor wie haar zoeken, te vinden zijn.

Het zou ondenkbaar zijn deze kroniek te eindigen zonder melding te maken van nòg een jubileum. De Vrije Universiteit werd 40 jaar! Haar jubileum is vrijwel zonder publiciteit gevierd. Maar wat dit jubileum aan kolommenruimte in de „groote" pers minder had, dan de boven genoemde, had het aan innerlijke stevigheid meer. En de loftuiting, die Horatius in een zijner brieven een van zijn vrienden doet toekomen, mag ook aan onze Universiteit niet onthouden: „Non tu corpus eras sine pectore." (Ge waart geen lichaam zonder ziel). Zeker het was droef, dat dit jubileum gevierd moest, terwijl de grootmeester harer stichteren, op zijn ziekbed lag — het ziekbed, dat wellicht het sterfbed worden zal. Maar wanneer de ouderen heengaan, en anderen hun plaats gaan innemen, dan mag de raad uit Faust wel ter harte genomen:

„Was du ererbt von deinen Vätern hast
„Erwirb es, *um es zu besitzen.*"

En wanneer er met dat bezit trouw wordt gearbeid, dàn: Nil desperandum Deo Duce!

1 Nov. '20. J. WATERINK.

RECENSIËN.

Machteloosheid en Krachtsontplooiïng der Kerk, predikatie naar aanleiding van het „Getuigenis" van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland, uitgesproken in de Schinkelkerk, op Zondag 3 October 1920, door Dr. J. G. GEELKERKEN.
Amsterdam, W. TEN HAVE 1920.

Het mag verwondering wekken, dat een zoo fijn voelend man als Dr. Geelkerken zich door een zekere antipathieke stemming zóó in de war heeft laten brengen, dat hij de bediening des Woords in de gemeente van Christus gebruikt heeft tot een ontactische en onwelwillende critiek op het „Getuigenis" onzer Generale Synode. Meende hij daarover zijn hart eens te moeten luchten, dan stond de kerkelijke pers voor hem open en was er later gelegenheid zich met een broederlijk vermaan tot de Synode te wenden. Dat een dienaar des Woords ook kerkedienaar is schijnt Dr. Geelkerken op dit moment geheel vergeten te zijn. Een zekere reverentie voor een Generale Synode past een dienaar der kerk toch wel.

Dit zouden we zeggen, wanneer Dr. Geelkerken het volkomen bij het rechte eind had. Dit is echter niet het geval. Hij gaat uit van een verkeerde praemisse en komt daarom tot een onjuiste conclusie. Bij de Synode was van onderscheidene kerkelijke vergaderingen een verzoek ingekomen om een getuigenis tegen verschillende dwalingen en zonden van onzen tijd te doen uitgaan en aan dat verzoek heeft de Synode voldaan. Zeker, er had aan het getuigenis nog veel toegevoegd kunnen worden, maar de Synode bepaalde zich tot hetgeen gevraagd werd en heeft in haar getuigenis de leden der kerk en ambtsdragers opgewekt tot *bidden* en strijden. Om deze reden is Dr. Geelkerken's critiek ongegrond.

Uit de preek zelf zou men kunnen afleiden, dat Dr. G. weinig oog heeft voor de gevaren, die de kerk van de zijde der wereld bedreigen en voor de geneigdheid tot afdwaling, die ook bij een relatief, gezond kerkelijk leven altijd aanwezig is. Wie als Christen met Guido Gezelle dagelijks belijdt: „Heer, mijn hert, is boos en schuldig!" erkent voor zichzelf het groote gevaar van infectie! Een tegenstelling als de auteur op bladz. 14

maakt tusschen bidden eener- en betoogen-klagen anderzijds is onjuist. We moeten beiden doen. Nauwkeurige exegese zou ook aan het licht brengen, dat de opvatting van het „vasten" al te spiritualistisch is.

In somma — Dr. Geelkerken heeft met deze preek een goede bedoeling gehad, maar heeft misgetast. Spijtig om de preek die, welke gebreken ze ook mag hebben, — slechts 3 pagina's behandelen den tekst, de rest is aan het verband ontleend — in frissche taal is geschreven.

T. HOEKSTRA.

De Pilgrimfathers in Nederland, 1608—1620, door H. S. S. KUYPER, uitgave van J. H. KOK te Kampen.

Een boekje geschreven en uitgevoerd in den trant van *Hendrik Hudson in Hollands dienst* van dezelfde schrijfster en bij denzelfden auteur. De feestelijke herdenking van dit groote feit, zoowel in Amerika, Engeland, als in ons land in de groote steden van Holland (zie prospectus der Nederlandsche Pilgrim-fathers-herdenking) is ook aan onze kringen niet onopgemerkt voorbijgegaan. De Generale Synode van Leeuwarden benoemde twee broeders om de Gereformeerde kerken te vertegenwoordigen. De schrijfster stelt drie vragen die zij helder en bondig beantwoordt. Wie waren de Pilgrimfathers? Waarom gingen zij weg uit Engeland? Wat hebben wij met hen te maken? De beantwoording van de derde vraag is naar den aard het breedst en voor ons meest belangrijk deel. Vol enthousiasme constateert Mej. Kuyper „dat het Neerlands onsterfelijke roem is in de wereldgeschiedenis het eerste van alle landen den geestelijken schat der gewetensvrijheid verworven te hebben". Ik wil echter herinneren dat dit meer te danken is geweest aan de tolerantie der politieken dan der kerkelijken. In dit boekske lezen wij wederom dat in de nieuwste tijden in Amerika steeds meer de oogen open gaan voor het feit dat Holland zoo grooten invloed heeft uitgeoefend op de vrijheidsbegrippen die het hunne hebben bijgedragen tot de vorming van den Amerikaanschen staat. Dergelijke lectuur, waarvoor de uitgever Kok mede zorg draagt is de meest gezonde en geschikte voor onze jongens en zulke boeken dienen in de eerste plaats te komen in de allerwege gevormde bibliotheken van de volksleeszalen en der christ. gymnasia enz. enz.

G. KEIZER.

ONTVANGEN BOEKEN

P. Stegenga Azn. DE LEVENSVRAGEN IN HET LICHT GODS. Deel I.
Amsterdam, Firma B. van der Land (P. van der Kamp), 1920 — Prijs geb. *f* 2.—.

Jonkvr. H. A. Rappard. GOEDE MANIEREN.
Haarlem, Firma P. Visser Azn., 1920.

DE BIJBEL. Opnieuw uit den grondtekst vertaald, door en onder leiding van Dr. H. Th. Obbink. Afl. 2.
Amsterdam, S. L. van Looy, 1920.

H. Bakker. NIETZSCHE EN DE REVOLUTIE.
Wageningen, H. Veenman, 1920.

Dr. J. G. Geelkerken. MACHTELOOSHEID en KRACHTSONTPLOOIING DER KERK. Predikatie.
Amsterdam, W. ten Have, 1920.

Lic. W. Eichrodt. DIE HOFFNUNG DES EWIGEN FRIEDENS IM ALTEN ISRAEL.
Gütersloh, C. Bertelsmann, 1920. 21 Mark.

Dr. Joh. Haussleiter. TRINITARISCHER GLAUBE UND CHRISTUS BEKENNTNIS in der ALTEN KIRCHE.
Gütersloh, C. Bertelsmann, 1920. 17.50 Mark.

Dr. W. Geesink. LUST EN IJVER. Toespraak bij de opening der lessen aan de Vrije Universiteit op 22 Sept.
Kampen, J. H. Kok, 1920. Prijs *f* 0.80.

Mr. C. W. Wormser. HET GRAF OP DEN SOEMBING. Een Javaansche roman.
Kampen, J. H. Kok, 1920 — Prijs *f* 3.75.

L. Penning. VAN DE SCHEMERING TOT HET LICHT. Een verhaal uit de dagen van Herodes den Groote voor de geboorte van Christus.
Kampen, J. H. Kok — Prijs *f* 2.75.